

KOMMUNIZMUS, NACIONALIZMUS: MÍTOSZ ÉS GYAKORLAT

MARTIN MEVIUS

A kommunizmus és a nacionalizmus viszonyának újraértékelése*

Napjainkban két közkeletű mítosz van forgalomban a kommunizmus és a nacionalizmus viszonyát illetően. Az egyik szerint a kettő merőben ellentétes és kölcsönösen kizárja egymást. A másik úgy tartja: a kommunista Kelet-Európában a nacionalizmust elnyomták, csak hogy annál diadalmasabban támadjon fel 1989-ben a berlini fal romjai alól. Ám a valóság mást mutat. A kommunista pártok 1945 után mindenütt a nemzeti hagyomány letéteményeseiként s a nemzeti érdekek oltalmazóiként próbálták magukat feltüntetni. Közép-Kelet-Európa kommunista államai új fogalmat vezettek be: a „szocialista hazafiságét”, amely a munkás-paraszt állam iránti hűséget volt hivatott hangsúlyozni. 1989-ig a kelet-európai kommunisták mindenütt énekeltek a nemzeti himnuszt, s a vörös zászlóval együtt a nemzetet is kitűzték. A nemzeti jelképek használata nem kivételes, hanem nagyon is általános jelenségnek számított: Kubától Koreáig valamennyi kommunista párt igényt formált a nemzeti legitimitásra. Mindez tehát nem holmi esetlegesség, vagy a marxista tanok eltorzítása volt, hanem a kommunista mozgalom elméletét és praxisát már a kezdetektől átható jelenség.

---

* Az írás eredetileg egy tematikus folyóiratszám bevezetője volt: *Nationalities Papers*, Vol. 37, No. 4, July 2009. 377–400.

A kommunizmus és a nacionalizmus mítoszai

Az a képzet, hogy kommunizmus és nacionalizmus egymásnak szöges ellentéte, valójában a híveiktől ered. A nacionalisták hevesen tiltakoznak a gondolat ellen, hogy a kommunisták bármilyen módon nacionalisták, avagy patrióták lehetnek. Ellenfeleik a kommunistákat idegen érdekeket kiszolgáló „moszkvai ügynököknek” tartják; így a náci propaganda a kommunizmust és a Szovjetuniót ellenséges célzatú, zsidó találmányként állította be.¹ A kommunisták ezzel szemben visszaautsították a hazafiatlanság vádját, támogatták a kisebbségi jogokat és az elnyomott népek felszabadítását, miközben hevesen tagadták (sőt mindmáig cáfolják), hogy a kommunizmusnak bármilyen köze volna a nacionalizmushoz.² Az ideológiai zűrzavart tovább tetézi, hogy a kommunisták mind a mozgalmon belül, mind azon kívül politikai ellenfeleiket előszeretettel vádolták „sovinizmussal”, „burzoá nacionalizmussal” és „nacionalista elhajlással”, s ezen kijelentéseket a média mindenkor hajlamos volt tényvalóságként kezelni. „A ’nemzeti kommunizmus’ gondolata, állítja a *The Independent*, nyilvánvaló fogalmi ellentmondás.”³ A kommentátorok Slobodan Milošević, a volt jugoszláv kommunista diktátor nacionalizmusát többnyire kivételesnek tartják. A *Foreign Affairs* szerint Milošević a nacionalizmust „buzgón táplálta”, ahelyett, hogy „mint a kommunizmus tanította: segített volna azt meghaladni”.⁴ Jugoszláviában a *BBC* is olyan rendhagyó esetet látott, ahol „Milošević Szerb Kommunista Szövetsége, ellentétben a legtöbb kelet-európai országgal, inkább tovább szította, mintsem csillapította a populista nacionalizmust.”⁵ Valójában Milošević egyáltalán nem volt kivétel. Rajta kívül még számos kommunista vezető karolta fel a nacionalizmust, jöllehet őket is kivételként szokás számon tartani. A szerzők ilyenformán előszeretettel minősítik „bizarr kivételnek” Nicolae Ceaușescu különutas külpolitikáját

¹ Herf, J.: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006. 42.

² Khoo, H.: Nationalism versus Internationalism in China. *The Defence of Marxism*, 27 April 2005.

³ Cornwell R.: Communism’s Popular Face in Azerbaijan; Rupert Cornwell in Baku Meets Ayaz Mutalibov, the Azeri Leader, Set to Lead the Party to Victory in Sunday’s Elections, *The Independent*, 29 September 1990.

⁴ Djilas: A Profile of Slobodan Milosevic. *Foreign Affairs* 72, no. 3 (1993): 83–87.

⁵ „Milosevic’s Yugoslavia”, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/static/in_depth/europe/2000/milosevic_yugoslavia/communism.stm> (letöltve: 2008. november 11-én).

és nemzeti sztálinista kultuszát is.⁶ Holott Ceaușescu „nemzeti sztálinizmus” valójában nem abnormális volt, hanem egy nagyon is bevett modell túlhajtott megvalósítása.⁷

A kommunizmus és nacionalizmus szöges ellentétéhez társult az a felfogás, hogy „a kommunista időkben a nacionalizmust visszafogták, s az csak 1989 után éledt újjá”.⁸ Ezt a nézetet nem csak újságírók osztják, tudományos körökben is igen elterjedt. A régió szakértői szerint a berlini fal leomlásával „a történelem”, úgymond, visszatért önmagához, miután a Szovjetunióknak nevezett „nemzetközi kísérlet” kudarcot vallott⁹, s a kommunista rezsimek az etnikai diszkriminációt és az eltérő érdekeket hiába próbálták elfojtani, „a nacionalizmus idővel újra felszínre tört”.¹⁰ Valójában, mint Andreas Johansson állítja: a nacionalista ellentétek „korántsem várahoztak tétlenül a felszín alá nyomva”, azokat sokan, sok felől igenis „létrehozták, formálták és erősítették, akár szándékosan, akár a szocialista politika indirekt folyamánnyaként”.¹¹ A kommunista vezetők ahelyett, hogy jegelni próbálták volna a nacionalista konfliktusokat, gyakran még rá is játszottak a különféle nemzeti érzelmekre és előítéletekre, elég csak a ’68-as lengyelországi antiszemita tisztogató hullámra emlékeztetni, vagy a Kádár-rezsim azon sikeres kísérletére, hogy Szent István koronáját az amerikai „hadifogságból” kiváltva próbáljon némi nemzeti legitimációt szerezni magának. Ráadásul a kommunista uralom a kisebbségek körüli feszültségeket nem hogy enyhítette volna, hanem tovább súlyosbította, miként azt Magyarország és Románia esetében egy sor újabban publikált tanulmány igazolja. Olyannyira, hogy

---

⁶ Stanciu: Europeaness versus National-Communism: United Europe as a Gateway to Non-alignment for Ceaușescu’s Régime. *Valahian Journal of Historical Studies* no. 5–6 (2006): 63–78.

⁷ Tismaneanu, V.: *Stalinism for all Seasons: A Political History of Romanian Communism*. Berkeley: University of California Press, 2003. 23.

⁸ Johansson, A.: Nationalism versus Anti-nationalism in Post-Communist Central and Eastern Europe. In *Transition and EU-Enlargement*, 2005, <<http://gupea.ub.gu.se/dspace/handle/2077/506>> (letöltve 2008. február 20-án).

⁹ Leoussi, A. S.: Introduction to the Aldine Transaction edition. In *Ethnos and Identity: Three Studies in Ethnicity. With a New Introduction by Athena S. Leoussi*, edited by A. L. Epstein. New Brunswick: Aldine Transaction, 2006.

¹⁰ Kovrig, B.: Partitioned Nation: Hungarian Minorities in Central Europe. In *The New European Diasporas: National Minorities and Conflict in Eastern Europe*, edited by M. Mandelbaum. New York: Council on Foreign Relations Press, 2000. 43.

¹¹ Johansson, i. m.

Fülöp Mihály és Vincze Gábor a korszak végéről szólván a két ország közé vont „vasfüggönyről” beszél.¹²

Jellemző a mítoszokra, hogy a körükbe tartozó nézetek rendre nélkülözik a módszeres kifejtést. Keresve sem találni például olyan tudományos munkát, mely átfogóan vállalkozna annak igazolására, hogy a kommunizmus és a nacionalizmus ellentétei egymásnak. Azt a nézetet azonban, miszerint a nacionalizmus '45-ben eltűnt, majd '89-ben ismét felszínre tört, közelmúltbeli jelenségekről szólván tudósok is gyakran hangoztatják Közép-Kelet-Európa történetéről tartott egyetemi óráikon, vagy konferenciák folyosói beszélgetésein. Ugyanez tudományos könyvekben, tanulmányokban aránylag ritkábban tűnik fel, s akkor is jobbára csak egy-egy mellékmondatba rejtve, futó megjegyzésként, semmint kifejtett érvként, bizonyítékokkal alátámasztva. Feltűnő az is, hogy az efféle megjegyzésekhez szinte sohasem csatolnak jegyzeteket, ami azt sugallja, hogy tartalmukat széles körben igaznak vélik, hisz a történészek még famulus korukban jól megtanulják: közismert tényekhez nem kell a kommentár, habár annál hajlamosabbak minden mást „meglábjegyzetelni”, ami a Napnál egy árnyalattal nem világosabb.¹³

Az 1989 előtti irodalom: az elmélet, a Szovjetunió és a kisebbségek

A fenti mítoszok makacsul tartják magukat, annak ellenére, hogy e tárgykörnek mára könyvtárnyi irodalma van. Vessünk ez utóbbira is egy pillantást, hátha e különös jelenségre is magyarázattal szolgál. 1989 előtt a figyelem főként a marxista elméletre összpontosult, továbbá a kommunisták viszonyára a nemzeti kisebbségek és a gyarmati függetlenségi mozgalmak problémáira. Több kutató, így Ephraim Nimni, Walker Conner és C. C. Herod, figyelemreméltó munkákat közölt a marxisták naci-

¹² Földes, Gy.: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2007.; Fülöp, M., and G. Vincze. *Vasfüggöny Keleten. Iratok a magyar-román kapcsolatokról (1948–1955)*. Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2007, <<http://adatbank.transindex.ro/cedula.php?kod1697>>

Miklóssy, K.: *Manoeuvres of National Interest: Internationalism and Nationalism in the Emerging Kádárist Criticism of Romania 1968–1972*. Helsinki: Kikmora, 2003.

¹³ Kahn, S.: *How to Write a Winning Term Paper: No Nonsense Study Guide*. Stamford, CT: Long-meadow Press. Chap. 10.

onalizmusról alkotott álláspontjáról.¹⁴ E szerzők tisztában voltak vele, hogy a kommunista elmélet nem szükségképp nacionalizmus-ellenes, ám annak bemutatásával már adósok maradtak, hogy mindez 1918 után hogyan érvényesült a kommunista mozgalom gyakorlatában. A történészek viszont jobbra csak a napi politikai eseményeket vizsgálták, fölöttébb gyér utalásokkal az elméletre. Jó példa erre Richard Pipes a korai bolsevik nemzetiségi politikáról írott munkája.¹⁵ Robert Conquest *Nation Killers (Nemzetgyilkosok)* című könyve¹⁶ a nemzeti kisebbségek Sztálin uralma alatti elnyomatásáról ad számot. Robert King *Minorities under Communism (Kisebbségek a kommunista korszakban)* című művével¹⁷ azon kevesek egyike, akik a kommunista Kelet-Európa kisebbségi konfliktusaira is ráirányítják a figyelmet. A térségről Hugh Seton-Watson, valamint Paul Lendvai is átfogó képet igyekszik adni, igaz nem annyira a kommunista, inkább a nacionalista perspektívából.¹⁸ Paul Zinnert, Váli Ferencet és A. Bromkét ezzel szemben főként az érdekli, hogy a nemzeti törekvések mennyiben veszélyeztették a Kelet-Európa fölötti kommunista uralmat.¹⁹

A szakirodalomban a kommunisták még fel-feltűnnek a nemzeti emancipáció híveiként, ám abban a szerepben már alig, amit Seton-Watson a „hivatalos nacionalizmus” megkonstruálóiaként definiál.²⁰ A történészek fölöttébb ritkán vizsgálták a nacionalizmus mint legitimációs eszköz jelentőségét az egyes kommunista pártok és rezsimiek számára. S ha meg is tették, nagyobbrészt az is csupán a Szovjetunióra korlátozódott. A '30-as évektől számos korai tanulmány elemezte a szovjet

---

¹⁴ Bloom, S. F.: *The World of Nations: A Study of the National Implications in the Works of Karl Marx*. New York: Columbia University Press, 1941.

¹⁵ Carrère d'Encausse, H. *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917–1930*. New York: Holmes & Meier, 1992.

¹⁶ Conquest, R.: ed. *The Nation Killers*. London: Macmillan, 1972.

¹⁷ King, R. R.: *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973.

¹⁸ Lendvai, P.: *Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans*. London: Macdonald, 1970.

¹⁹ Bromke, A.: Nationalism and Communism in Poland. *Foreign Affairs* 40, no. 4 (1962): 635–643.; Váli, F. A.: *Rift and Revolt in Hungary: Nationalism versus Communism*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.; Zinner, P. E., ed.: *National Communism and Popular Revolt in Eastern Europe: A Selection of Documents on Events in Poland and Hungary, February–November, 1956*. New York: Columbia University Press, 1956.

²⁰ Seton-Watson: *Nations and States: An Inquiry into the Origins of States and the Politics of Nationalism*. London: Taylor & Francis, 1977. 148.

patriotizmus feltűnését,²¹ ám a kutatók zöme csak a sztálini aberrációt látta benne a tisztán „internacionalista” marxizmushoz képest.²² Ennek kelet-európai válfajai, a nemzeti kommunizmus és a szocialista hazafiság iránt pedig jórészt csak az utóbbi időben támadt érdeklődés.

A kommunizmus teoretikusai és történészei ugyan nem maradtak adósok a nacionalizmus tanulmányozásával, ám a nacionalizmus nagy elméleti összegzői csaknem teljesen figyelmen kívül hagyták a kommunista államnacionalizmus jelenségvilágát.²³ Mint Benedict Anderson megjegyzi *Imagined Communities (Elképzelt közösségek)* című művében: „a marxizmus s a marxista mozgalmak történetének alapvető felülvizsgálata vár ránk, ha a Kína, Vietnam és Kambodzsa közötti háború történetét akarjuk megírni”.²⁴ Ám e rögtönzött maxima szerepe legfeljebb annyi, hogy a nacionalizmus fontosságát kiemelje; Anderson, a bevezetőben tett néhány futó megjegyzését leszámítva, maga sem követi maximáját.

Eric Hobsbawm a nacionalizmus marxista megítélését elemzi *Some Reflections on ‘The Break-up of Britain,’ (Néhány gondolat „Britannia felbomlásá”-ról)* című művében. Ebben azt állítja, hogy maga Marx „is elfogadta néhány nemzeti államgazdaság történelmi szerepét”.²⁵ Mint Hobsbawm írja: „A marxista mozgalmak és államok eleve hajlamosak nemzetivé válni, nem csak formai, hanem tartalmi értelemben is, azaz végső soron nacionalistákká.” Szerinte a legtöbb marxista „mindig is büszke volt a nemzetre, etnikumra, kultúrára vagy más közösségre, amelyhez tartozott”, s ami ennél is fontosabb: „működése feltételeként valahány marxista szocialista mozgalom készséggel elfogad valamiféle állami, társadalmi kötöttséget”. Ezek után Hobsbawm furcsa mód mégis arra a következtetésre jut: „ténykérdés”, hogy a marxisták nem nacionalisták.²⁶

²¹ Barghoorn, F. C.: *Soviet Russian Nationalism*. New York: Oxford University Press, 1956.

²² Ld. pl.: Evans, A. B.: *Soviet Marxism-Leninism: The Decline of an Ideology*. Westport, CT: Praeger, 1993.

²³ Breuilly, J.: *Nationalism and the State*. Manchester: Manchester University Press, 1982.; Gellner, E. A.: *Nations and Nationalism*. Oxford: Blackwell, 1993.; Hroch, M.: *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

²⁴ Anderson, B.: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: New Left Books, 1996.

²⁵ Hobsbawm, E.: Some Reflections on ‘The Break-up of Britain. *New Left Review* 105 (September–October 1977): 3–23.

²⁶ Uo.

A nacionalizmusról írt alapvető munkáiban Hobsbawm kevés figyelmet szentel baloldal és nacionalizmus viszonyának. Az *Invention of Tradition (A hagyomány kitalálása)* című cikkgyűjteményében a kapitalista országok sajátos nemzeti identitás-konstrukcióit elemzi. Noha a címbeli alapállítás a kommunista államokra is éppúgy igaz, könyvében ezekre egyáltalán nem tér ki. A *Nations and Nationalism (Nemzetek és nacionalizmus)* című művében Hobsbawm röviden megemlíti, hogy a '30-as évek derekán a kommunista pártok is átvettek bizonyos nemzeti jelképeket. Véggkövetkeztetésként arra jut, hogy „a forradalom és a nemzeti érzés újraraházasodásából egy fölöttébb komplex jelenség született”, melynek „vizsgálatára eddig csak kevés kísérlet történt”.²⁷

Az 1989 utáni irodalom: a kommunizmus nemzeti legitimációja

A '80-as évek végére az első olyan munkák is megjelentek, melyek a Szovjetunióon kívüli kommunista pártok nemzeti legitimációját vizsgálták. Tekintettel Nicolae Ceaușescu módfelett virulens nemzeti kommunizmusára, nem meglepő, hogy közülük kettő is Romániáról szól. Egyikük szerzője: Gilberg Trond, aki a Ceaușescu-rezsim nacionalizmusát és magyarellenes sovinizmusát vizsgálja,²⁸ míg a másikban Katherine Verdery a Román Kommunista Párt nacionalizmusát elemzi.²⁹ A kutatás egy másik, kézenfekvőnek látszó célpontja a Német Szocialista Egységpárt (NSZE) és a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) volt. A nemzeti legitimitás a két német állam létrejöttével 1946-tól mindvégig komoly fejtörést jelentett az NSZE vezetőinek. Sigrid Meuschel német történész 1992-ben önálló monográfiát szentelt annak bemutatására, hogy a német kommunisták miként próbáltak valamilyen nemzeti önképet kialakítani a maguk számára.³⁰

E román és a keletnémet esettanulmányok egészen a '90-es évek közepéig elszigeteltek maradtak, amikor is a hirtelen felszaporodott

²⁷ Uő.: *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991. 148.

²⁸ Trond, G.: *Nationalism and Communism in Romania: The Rise and Fall of Ceaușescu's Personal Dictatorship*. Boulder: Westview Press, 1990.

²⁹ Verdery, K.: *National Ideology under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley: University of California Press, 1991.

³⁰ Meuschel, S.: *Legitimation und Parteiherrschaft. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.

irodalom végre átfogóbb képet kezdett körvonalazni a nemzeti kommunista identitás-konstrukciókról. Erik van Ree holland történészt főként a kommunista mozgalom távlatos referenciapontjai foglalkoztatták. Tanulmányozta Marx és Engels³¹ továbbá Sztálin írásainak³² nemzeti elemeit, megalkotta a „forradalmi hazafiság” fogalmát,³³ és behatóan vizsgálta a „nemzeti bolsevizmus” koncepcióját.³⁴ Az első alapos tanulmányt a szovjet patriotizmus ’30-as évekbeli kialakulásáról David Brandenberger publikálta.³⁵ Ami a Szovjetuniót illeti, 1989 után a „korenyizácija”, más szóval a „meggyökeresedés”, a nem orosz ajkú őslakosokkal való feltöltés korai bolsevik politikája iránt is látványosan megélenkült az érdeklődés. Mint ismeretes, a Szovjetunió ezzel a politikával próbálta a nacionalizmust a szocializmus hatékony terjesztésére felhasználni. Ez azonban nem pusztán haszonelvű kampányt jelentett, hiszen általa a kommunisták az új írásbeliség és nemzeti kultúrák egész sorát alkották meg, ott ahol korábban ilyesmi egyáltalán nem létezett. A folyamat több jelentős munka is vizsgálta, így Terry Martin *Affirmative Action Empire (Az eltökélt tettek birodalma)*,³⁶ továbbá Terry Martin és Ronald Suny *A State of Nations (A nemzetek állama)* című monográfiája.³⁷ Emellett önálló esettanulmányok is születtek a volt szovjet tagköztársaságokról: egyebek közt Türkmenisztánról,³⁸ Üzbegisztánról,³⁹ a Kaukázus-

³¹ Ree, E.: Nationalist Elements in the Work of Marx and Engels: A Critical Survey.” *MEGA-Studien* 2000, no. 1 (2000): 25–49.

³² Uő.: Stalin and the National Question. *Revolutionary Russia* 7, no. 2 (1994): 214–38.

³³ Uő.: *The Political Thought of Joseph Stalin: A Study in Twentieth-Century Revolutionary Patriotism*. London and New York: Routledge Curzon, 2002.

³⁴ Uő.: The Concept of ‘National Bolshevism’: An Interpretative Essay. *Journal of Political Ideologies* 6, no. 3 (2001): 289–307.

³⁵ Brandenberger, D.: *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002.

³⁶ Martin, T.: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.

³⁷ Martin, T. S. and R. G. Suny, eds.: *A State of Nations: Empire and Nation Making in the Age of Lenin and Stalin*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

³⁸ Edgar, A. L.: *Tribal Nation: The Making of Soviet Turkmenistan*. Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004.

³⁹ Kamp, M.: *The New Women in Uzbekistan: Islam, Modernity, and Unveiling under Communism*. Seattle: University of Washington Press, 2006.

ról,⁴⁰ Moldováról,⁴¹ Ukrajnáról,⁴² vagy az olyan etnikai kisebbségekről, mint a közép-országi páleheké.⁴³

A kutatók az egykori kelet-európai szovjet birodalmat vizsgálva gyakran kitérnek a kommunista kultúra, ideológia és nemzeti legitimitáció kérdéseire is. Így számos munka arra a vetélkedésre összpontosít, ami a kommunisták és ellenfeleik között folyt, hogy „a nemzet lelkét” maguknak megnyerjék. Walter Kemp *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union (Nacionalizmus és kommunizmus Kelet-Európában és a Szovjetunióban)* című könyve szerint a rendszer 1989-es bukásához végül is az vezetett, hogy a kommunisták képtelenek voltak a nacionalizmust kezelni.⁴⁴ Bradley Abrams könyvében a cseh értelmiség nemzetfelfogásának változásait követi nyomon,⁴⁵ míg Klimó Árpád a magyar nemzetfelfogásnak a kommunista párt és az egyház által képviselt, egymással felelő változatait veti egybe.⁴⁶

Számos újabb tanulmány a kelet-európai kommunista pártok ama törekvését elemzi, hogy a második világháború alatt vagy utána maguknak nemzeti legitimitációt szerezzenek. Dirk Spilker például azt mutatja be, hogy az újonnan alakult Német Szocialista Egységpárt miként próbálta kijátszani a nemzeti ütőkártyát a háború utáni Németországban.⁴⁷ Yannis Sygkelos Ph.D. dolgozatát a Bolgár Kommunista Párt „marxista

---

⁴⁰ Baberowski, J.: *Der Feind ist überall. Stalinismus im Kaukasus*. München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.

⁴¹ King, C.: Ethnicity and Institutional Reform: The Dynamics of ‘Indigenization’ in the Moldovan ASSR. *Nationalities Papers* 26, no. 1 (1998): 57–72.

⁴² Yekelchik, S.: The Leader, the Victory, and the Nation: Public Celebrations in Soviet Ukraine under Stalin (Kiev, 1943–1953). *Jahrbucher fuer Geschichte Osteuropas* 54, no. 1 (2006): 3–19.

⁴³ Jenks, A.: From Periphery to Center: Palekh and Indigenization in the Russian Heartland. *Kritika: Explorations in Russian & Eurasian History* 3, no. 3 (2002): 427–58.

⁴⁴ Kemp, W.: *Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A Basic Contradiction?* Basingstoke: Macmillan, 1999.

⁴⁵ Abrams, B.: *Struggle for the Soul of a Nation: Czech Culture and the Rise of Communism*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2004.

⁴⁶ Klimó, A.: Die gespaltene Vergangenheit. Die Grossen christlichen Kirchen im Kampf um die nationalgeschichte Ungarns 1920–1948. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 47, no. 10 (1999): 874–891.

⁴⁷ Spilker, D.: *The East German Leadership and the Division of Germany: Patriotism and Propaganda 1945–53*. Oxford Historical Monographs. Oxford: Oxford University Press, 2006.

nacionalizmusáról” írta.⁴⁸ Saját könyvem, az *Agents of Moscow (Moszkva ügynökei)* pedig azt mutatja be, hogy a második világháború utáni Magyarországon a kommunisták milyen eszközökkel próbáltak tudatosan, sőt, nem ritkán cinikusan valamiféle szocialista hazafiságot megkonstruálni.⁴⁹

Miklóssy Katalin azt tárja fel, hogy a Kádár-rendszer Romániával szembeni, ’60-as évekbeli politikáját – legalább is részben – milyen nemzeti érdekek formálták.⁵⁰ Joanna McKay történeti áttekintést nyújt a második világháború végétől egészen 1989-ig a kelet-német kommunisták ama törekvéséről, hogy így vagy úgy holmi nemzeti legitimitásra tegyenek szert – kezdetben azzal hogy az egyesítendő Németország vezetését maguknak követelték, majd azzal, ahogy az NDK-t, úgymond, saját jogú, önálló „nemzetként” igyekeztek beállítani.⁵¹ Hasonló nagyívű történelmi folyamatképet kínál Marcin Zaremba, aki monográfiájában a lengyel kommunista párt nemzeti legitimitását (avagy inkább annak hiányát) vizsgálja.⁵²

Am nemzeti legitimitásra a kommunisták nem csak államhatalmi pozícióból próbáltak szert tenni – a nyugat-európai kommunista mozgalmakat is ugyanez a törekvés vezérelte. A kommunisták a spanyol polgárháborúban a nemzeti zászlót eleinte a hazafias lojalitás jeleként használták, miként azt Xosé Núñez Seixas könyve, a *Fuera el invasor!* kiemeli.⁵³ Ragnheidur Kristjansdottir a skót és izlandi kommunisták patriotára irányvonalat veti össze a második világháború előtti és alatti időkben.⁵⁴

Mindent egybevetve: az elemzők mára behatóan tanulmányozták a kommunista ideológia nemzeti komponensének szerepét a korábbi kom-

⁴⁸ Sygkelos, Y.: *Nationalism from the Left: The Case of the Bulgarian Communist Party during the Second World War and the Early Post-War Years (1942–1948)*. Kingston University, 2005.

⁴⁹ Mevius, M.: *Agents of Moscow: The Hungarian Communist Party and the Origins of Socialist Patriotism, 1941–1953*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

⁵⁰ Miklóssy, K.: *Manoeuvres of National Interest: Internationalism and Nationalism in the Emerging Kádárist Criticism of Romania 1968–1972*. Helsinki: Kikmora, 2003.

⁵¹ McKay, J.: *The Official Concept of the Nation in the Former GDR: Theory, Pragmatism and the Search for Legitimacy*. Aldershot: Ashgate, 1998.

⁵² Zaremba, M.: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm. Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warsaw: Wydawnictwo Trio—Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2005.

⁵³ Núñez Seixas, X.: *Fuera el invasor! Nacionalismos y movilización bélica durante la guerra civil española (1936–1939)*. Madrid: Marcial Pons, Ediciones de Historia, 2006.

⁵⁴ Kristjansdottir, R.: Communists and the National Question in Scotland and Iceland, c. 1930 to c. 1940. *Historical Journal* 45, no. 3 (2002): 601–618.

munista Európa túlnyomó részén és számos nyugat-európai kommunista pártban. E munkák között számos kiválót találni. Tanulásaikat összegezve könnyűszerrel cáfolni lehetne a nacionalizmus és kommunizmus összeférhetetlenségének tévtanát. Ez azonban még nem történt meg.

Vakfoltok a nacionalizmus és a kommunizmus megítélésében

A kérdéskör rendkívüli tér- és időbeli, továbbá tematikus szétaprózottsága lehet annak az oka, hogy a nacionalizmus és kommunizmus viszonyának újraértékelése máig várat magára. Amint láttuk, a fent vázolt kutatások zöme is csak egyes országokra és időszakokra terjed ki. Így azután a kommunisták nemzeti legitimitás-igényének általános jellege rejtve marad, miként nacionalista megnyilatkozásaik is meglepő újdonságként hatnak. Kortárs megfigyelők például a '80-as évekbeli NDK-ban figyelemreméltó újdonságnak vélték, hogy a nemzeti jelképeket a kommunista állampárt szemlátomást kisajátítani igyekezett.⁵⁵ Valójában az NSZE kezdettől, azaz 1945-től kacérkodott a német nacionalizmussal, miként előde, a KPD is legalább már 1923 óta! Idővel csak a német kommunisták s a rezsim szocialista hazafiságának tartalma változott.

A kommunista politika „nacionalista” aspektusa, éppen e fragmentáltság miatt, korántsem mindig érzékelhető a maga teljességében. 1989 után a történetírás főként azon volt, hogy minél több levéltári felfedezéssel próbálja kitölteni a kommunizmus történetének „vakfoltjait”.⁵⁶ A nemzeti legitimitás kommunista aspirációja ezzel szemben olyan sajátos vakfolt, amely nem okvetlen igényli újabb dokumentumok felfedezését – kiküszöbölésére olykor a meglévők másfajta szemlélete is elég.

A Kommunista kiáltvány és a „nemzeti osztály”

A történet Karl Marxig nyúlik vissza, akinek a nacionalizmus mint olyan korántsem volt az ellenére. Marx csodálta a francia forradalmat, s benne főként a jakubinusokat, akik az izzó nacionalizmust elsőként társították egy radikális forradalommal, s ezért utóbb egész

⁵⁵ Markham, J. M.: Who Owns the Past? *The Times*, 27 April 1986.

⁵⁶ Weber, H.: *„Weisse Flecken” in der Geschichte. Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitierung*. Frankfurt am Main: ISP, 1989.

nacionalizmus-felfogásának is ez lett az etalonja.⁵⁷ Marx hitt abban, hogy a nacionalizmus két progresszív hatást is kifejthet: egyrészt táplálhatja az arisztokrácia-ellenes polgári forradalmakat, másrészt elősegítheti, hogy a szétaprózott gazdasági egységek nagyobbakká egyesüljenek. A nemzeti kisebbségek felszabadítása is csupán annyiban fért össze a marxi tanokkal, amennyiben e kettős cél megvalósulását támogatta, ám a kisebbségvédelem sohasem volt magáért való erkölcsi kötelesség. Marx és Engels, miközben buzgón méltatta a németek, lengyelek és a magyarok nemzeti törekvését, a gyöngébb nációk hasonló aspirációit rendre kigúnyolta.⁵⁸ A kisebb szláv népeket és a baszkokat, skótokat, bretonokat például csak afféle „néptörmelék”-nek tekintették, „akiknek egész léte kimerül a világorradalom elleni meddő tiltakozásban.”⁵⁹

A kommunista nemzetfelfogás embrionális formája ugyancsak felbukkan már Marxnál és Engelsnél. „A munkásoknak nincs hazájuk.” – írja Marx a *Kommunista kiáltvány*ban, és e mondatot azóta is a munkásmozgalom internacionalizmusának alaptéziseként citálják.⁶⁰ Ám ahhoz, hogy az eredetileg szándékolt jelentését megértsük, érdemes a teljes bekezdést idézni:

„Továbbá szemükre vetették a kommunistáknak, hogy el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget. A munkásoknak nincs hazájuk. Nem lehet tőlük elvenni azt, amijük nincs. Minthogy a proletariátusnak mindenek előtt a politikai hatalmat kell meghódítania, a nemzet vezető osztályává kell emelkednie, önmagát nemzetté kell szerveznie, ezért maga is még nemzeti, bár semmi esetre sem burzsoá értelemben.”⁶¹

Marx e szállóigévé lett mondata tehát távolról sem a proletár nemzetköziséget volt hivatott demonstrálni. E bekezdéssel a szerző inkább

⁵⁷ Nimni, E.: *Marxism and Nationalism: The Theoretical Origins of a Political Crisis*. London: Pluto Press, 1991. 20.

⁵⁸ Cummins, I.: *Marx, Engels and National Movements*. London: Croom Helm, 1980.

⁵⁹ Marx, K., and F. Engels: *Der magyarische Kampf*. Klassiker des Marxismus-Leninismus, 1849, http://www.ml-werke.de/marxengels/me06_165.htm. (accessed 12 March 2008)

⁶⁰ Pl.: Berman, S.: *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 60.

⁶¹ Marx and Engels: „A kommunista kiáltvány.” Egy kivétel: Ree, E.: *Wereldrevolutie. De communistische beweging van Marx tot Kim Jong Il*. Amsterdam: Mets en Schilt Uitgevers, 2005. 33.

ama vád ellen védekezett, hogy a kommunisták, úgymond, hazafiatlannok lennének. A „nemzet vezető osztályának” fogalma itt ráadásul egyfajta szocialista nemzetértelmezés felé is utat nyit, s a későbbi kommunista igény az „igazi” vagy a „szocialista” hazafiságra részben valóban e marxi kitételre vezethető vissza.

Lenin és a nemzeti büszkeség

Marx nyomdokain haladva Lenin ugyancsak védelmébe vette a munkásosztály nemzeti érzelmeit egy újságcikkében: *A nagy-orosz nemzeti büszkeségről* címmel. „Valóban idegen lenne tőlünk, osztályöntudatos nagy-orosz proletároktól, a nemzeti büszkeségerzet? – kérdezi a bolsevik vezér. – Nyilvánvalóan nem! Hisz rajongunk nyelvünkért, országunkért... Csordultig vagyunk nemzeti büszkeséggel.”⁶² Akik Lenin nacionalizmust illető nézeteit elemzik, jobbra kevés figyelmet fordítanak e cikkekre, s inkább egy másik, fontosabbra összpontosítanak, melyet *A nemzetek önrendelkezési joga* címmel publikált.⁶³ De a kommunista propaganda egykor az előbbit is előszeretettel idézte, csak hogy ezzel is igazolja: internacionalizmus és nemzeti érzés alkalmasint nagyon is összefér.⁶⁴

Az első világháború végétől a kommunisták „egészséges nacionalizmusnak” ítélték az elnyomott népek és kisebbségek felszabadító törekvéseit, miközben továbbra is hevesen támadták Oroszország és más európai államok reakciónak bélyegzett, „hivatalos nacionalizmusát”. A Szovjetunióban a bolsevikok rettegve üldözték a nagy-orosz nacionalizmus minden megnyilatkozását, miközben számos kisebb nemzetiséget és etnikumot bátorítottak arra, hogy a „korenyizácija” lehetőségeivel élve kialakítsa

⁶² Lenin, V. I.: *On the National Pride of the Great Russians*. Marxists Internet Archive, 1914, <<http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1914/dec/12a.htm>> (letöltve 2008. január 11-én).

⁶³ Lenin, V. I.: *The Right of Nations to Self-Determination*. Marxists Internet Archive, 1914, <<http://www.marxists.org/archive/lenin/works/1914/self-det/index.htm>>. Ld. pl.: Carrère d’Encausse könyvét, amely miközben az „A nemzetek jogá”-t behatóan tanulmányozza, a „Nagy-orosz nemzeti büszkeségről”-t épp hogy csak megemlíti. Lásd Carrère d’Encausse, H.: *The Great Challenge: Nationalities and the Bolshevik State, 1917–1930*. New York: Holmes & Meier, 1992.

⁶⁴ Ld.: Georgi Dimitrov beszédét a Komintern VII. Kongresszusán! Lásd Dimitrov: *The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism. Main Report delivered at the Seventh World Congress of the Communist International*. Marxists Internet Archive, 1935, <http://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm> (letöltve 2008. február 20-án).

a maga sajátos nemzetiségi öntudatát. Ehhez a politikához Sztálin egy diákok előtt tartott 1925-ös beszéde szolgáltatta az ideológiai alapot, amelyben Lenin utóda többek közt ezt mondta: „Tartalmában proletár, formájában nemzeti – íme az univerzális kultúra, ami felé a szocializmus halad!” A perdöntő különbség a „burzsoá” nacionalizmussal szemben csupán abban áll, hogy az államot immár a proletáriátus uralja: „A nemzeti kultúra jelszava egy csapásra proletár jelszová lesz, mihelyt a proletariátus kerül hatalomra!” Fölöttébb ortodox hatalmi érvelés ez – noha előzményeit bizvást vissza lehet vezetni Marx *Kommunista kiáltványának*, vagy Lenin idézett újságcikkének sommás megjegyzéseire.⁶⁵

A Komintern és a vetélkedés a szélsőjobboldali mozgalmakkal

Európában, ahol az államhatalmat nem a proletariátus uralta, a kommunista pártok mindenütt gyanakvón viseltettek a nemzeti jelképek, az uralkodó osztály e „védjegyei” iránt. Ám ez korántsem jelentette a nacionalizmus teljes elvetését, mozgalmár dühük céltáblája leginkább az európai nemzetállamok „hivatalos nacionalizmusa” volt, az uralkodó osztály és a szociáldemokraták patriotizmusa. Az európai kommunisták kezdetől ellenezték a trianoni és Versailles-i békeszerződést, védelmükbe vették a kisebbségek jogait és támogatták a gyarmati népek nemzeti felszabadító mozgalmaikat.⁶⁶

A kommunisták Európában a szélsőjobb ellen is gyakran nemzeti jelszavakat vetettek be. Így 1923-ban a Német Kommunista Párt (KPD) „egy időre nacionalista, Versailles-ellenes, antiszocialista és antiszemita jelszavakkal próbálkozott a nácik és más nacionalisták fölé kerekedni.”⁶⁷ Ezt a vonalat „Schlageter-kampánynak” nevezték, a mártírhálált halt német nacionalista, Albert Leo Schlageter után. A KPD hasonló eszközökhöz később is előszeretettel folyamodott. A Young-tervet 1929-ben például azzal támadta, hogy az csupán az idegen elnyomás eszköze, 1930-ban pedig meghirdette a „nemzeti és társadalmi felszaba-

⁶⁵ Stalin, J. V.: *The Political Tasks of the University of the Peoples of the East. Speech Delivered at a Meeting of Students of the Communist University of the Toilers of the East. Marxists Internet Archive, 1925*, <<http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1925/05/18.htm>> (letöltve 2008. január 21-én).

⁶⁶ Nothnagle, A.: From Buchenwald to Bismarck: Historical Myth-Building in the German Democratic Republic, 1945–1989. *Contemporary European History* 26, no. 1 (1993): 91–113.

⁶⁷ Uo.

dítás” programját, mely propaganda-kampányt kifejezetten a náccal szembeni hatalmi vetélkedés eszközéül szánták. KPD-aktivisták nemzeti retorikával továbbra is buzgón próbáltak híveket átcsábítani a nemzeti szocialistáktól, így például 1931-ben a kommunistává lett volt náci aktivista, Richard Scheringer személye körüli kampánnyal. A KPD történetét tárgyaló irodalom ezen akciókat jobbra külön tárgyalja, holott azok valójában ugyanazon jelenség eseti változatai. Az említett kampányokhoz hasonlóan a nemzet felszabadítását is forradalmi propagandával tállták: a bolsevik forradalom, szövetségben a Szovjetunióval, meghozza majd a német nép nemzeti felszabadulását. A nemzeti jelképeket gúny tárgyává tették; Weimar fekete-vörös-arany színű s a német birodalom vörös-fehér-fekete trikolorját a forradalmi nacionalizmus jelképére, egyszínű vörös zászlóra cserélték.

E nemzeti kampányok további közös vonása volt, hogy azokat nem a KPD, hanem valójában a Komintern kezdeményezte. A „Schlageter-irányvonalat” például Karl Radek, a Komintern Végrehajtó Bizottságának tagja indította el egy Schlagetert magasztaló beszédével. Aligha véletlen, hogy nagyjából ezzel egyidőben Sztálin a moszkvai Politbüro ülésén sürgette, hogy a KPD találjon rá végre „a helyes nemzeti hangütésre”.⁶⁸

Eredetileg a KPD 1930-as „nemzeti és társadalmi felszabadítási programját” is a Komintern kezdeményezte. Timothy S. Brown még 2005-ben sem átalotta visszhangosítani ama megtévesztő legendát, mely szerint annak szerzője Heinz Neumann, a KPD-titkárságának egyik embere volt.⁶⁹ Valójában a programnyilatkozatot – amelynek teljes neve *A német nép nemzeti és társadalmi felszabadításának programja* volt – három Komintern-funkcionárius, Kuusinen, Knorin és Manuilszkij írta, előzőleg behatóan konzultálva Sztálinnal.⁷⁰ Nem csoda, hogy csak nehezen lehetett a német pártvezetéssel elfogadtatni. Georgi Dimitrov például, a Komintern németországi képviselője felpanaszolta, hogy a pártvezér, Ernst Thälmann „képtelen felfogni” az új irányvonalat.⁷¹ Az pedig

⁶⁸ Hoppe, B.: *In Stalins Gefolgschaft. Moskau und die KPD, 1928–1933*. Munich: R. Oldenbourg, 2007. 182.

⁶⁹ Brown, T. S.: Richard Scheringer, the KPD and the Politics of Class in Germany, 1922–1969. *Contemporary European History* 14, no. 3 (2005): 317–346.

⁷⁰ Ld. Hoppe, B.: *In Stalins Gefolgschaft. Moskau und die KPD, 1928–1933*. Munich: R. Oldenbourg, 2007., 188.

⁷¹ Banac, I., ed.: *The Diary of Georgi Dimitrov, 1933–1949*. Annals of Communism series, edited by J. Brent. New Haven and London: Yale University Press, 2003. 19–20.

nem holmi egyedi, német politikai irányvonal volt, hanem a Komintern által szorgalmazott, új doktrína. Hiszen ez idő tájt távolról sem csak a KPD rukkolt elő efféle deklarációkkal: a francia, osztrák, jugoszláv és csehszlovák kommunista pártok is hasonló nyilatkozatokkal hirdették meg „a nemzeti és társadalmi felszabadulás” programját.⁷²

A patriotizmus felkarolása: a szovjet hazafiság és a népfrempolitika

A '20-as évek végére, a '30-asok elejére a kommunista mozgalom fokról-fokra felszámolta az állami hazafiság korábbi tabuját. A Szovjetunióban egy-egy helyi vezető túlságosan is kinőtte magát, ilyenkor, úgymond, nemzeti elhajlással vádolták őket. Magával a nemzeti érzéssel nem volt semmi gond, valóban megbocsáthatatlan bűnnek sokkal inkább a pártközponttal szembeni kihívó önállóság számított.⁷³ Noha a szovjet állam igencsak beavatkozott a nemzetiségek korlátozott autonómiájába, a nemzeti és kisebbségi önazonosságtudat hangzatos támogatása, nem különben a helyi káderek kedvét kereső, őket megerősítő gesztusok jellemző jegyei voltak a rendszernek egész a bukásig. A szovjet tagköztársaságokban a helyi kultúrát s a nemzeti jelképeket korántsem mellőzték. Inkább egy hangsúlyeltolódás történt: nagyjából 1934-től az egyes tagköztársaságok nemzeti identitását betagolták a szovjet hazafiság jóval szélesebb normatívája alá, ami viszont erősen át volt itatva az orosz történelmi hagyomány hivatkozásaival. Az iskolai történelemkönyvek például ettől fogva a nemzetiségek fejlődését kizárólag orosz nézőpontból ismertették.⁷⁴

Európában a kommunista pártoknak nem kellett kitalálniuk egy újfajta, szovjet hazafiságot – elég volt visszatérniük a francia forradalom nemzeti-forradalmi hagyományához. A 1935-ös VII. kongresszusától maga a Komintern is arra biztatta az európai kommunista pártokat, hogy bátran használják az olyan, korábban kigúnyolt nemzeti jelképeket, amelyen a francia trikolor avagy a Marseillaise.⁷⁵ Mindebben élen járt a főtít-

⁷² Hoppe: *In Stalins Gefolgschaft* i. m. 190.

⁷³ Smith, J.: *The Bolsheviks and the National Question, 1917–23*. Basingstoke: Macmillan, 1999. 237.

⁷⁴ Simon, G.: *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft*. Baden-Baden: Nomos, 1986. 106.

⁷⁵ Jackson, J.: *The Popular Front in France: Defending Democracy 1943–1938*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. 39–40.

kár, Georgi Dimitrov, akitől nem állt távol soha, hogy a nemzeti érzésekre apelláljon. Ezt mutatták makacs próbálkozásai, hogy Thälmann a követendő „nemzeti politikára” rábírja, és ugyanennek adta tanújelét a lipcei bíróságon is, ahol a Reichstag felgyújtásának titkos előkészítésével vádolták. A per tárgyalásain Dimitrov öntudattal utasította vissza a „barbár bolgár” sértő minősítését, mondván: „Nincs okom szégyellni bolgár mivoltomat! Ellenkezőleg, büszkeséggel tölt el, hogy a bolgár munkásosztály fia vagyok!” A magukat felsőbbrendűnek érzetű vádlóinak azzal vágott vissza, hogy emlékezetükbe idézte: akkoriban, amikor Cirill és Metód, a két bolgár szent új ábc-vel ajándékozta meg a keleti kereszténységet, V. Károly német-római császár németül még legfeljebb a lovaihoz szólt.⁷⁶ Dimitrov e kérdéskört a Komintern VII. kongresszusán is felvetette, gúnyos bírálattal illetve a kommunistákat, akik „a munkásosztály széles tömegeinek nemzeti érzéseit” fensőbbeségesen lenézik. Az ilyenek, mint mondta, „távol esnek a valódi bolsevikoktól”, és láthatóan „mit sem értettek meg Leninnek a nemzeti kérdést illető tanításából”. Dimitrov álláspontja alátámasztásául hosszan idézte Lenin cikkeit, *A nagy-orosz nemzeti büszkeségről*-t. Végül felszólította a munkásosztályt: küzdjön meg maga is a „nemzeti formáért”, ezzel is bizonyítván, hogy a munkásosztály a nemzeti függetlenség és a népszabadság egyetlen valódi harcosa.⁷⁷

A nemzeti érzés fontosságának elismerését egyúttal stratégiaváltás követte: a kommunisták ettől kezdve fölhagytak a parlamenti demokrácia nyílt támadásával, és szövetségre léptek a népfront-politika demokratikus pártjaival. A nyitás a nemzeti propaganda felé jelentős fordulat volt – ama kommunista aktivisták számára pedig jókora trauma, akik a korábbi évtizedben egyebet se csináltak, mint lelkesen gyalázták a nemzeti jelképeket és nyilvános hűségesküt tettek a Szovjetunió mellett. A Komintern VII. kongresszusáról s a népfront-politikáról adott legtöbb tudományos értékelésnek van viszont egy „vakfoltja”, éspedig az, hogy figyelmüket szinte kizárólag a burzsoáziával kötött új szövetségre összpontosítják,

⁷⁶ Dimitrov, G.: *Dimitrov vs. Göbbels Minutes of Speech before the Court. Delivered on December 16, 1933.* Marxists Internet Archive, <<http://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1933/reich/ch08.htm>> (letöltve 2009. március 2-án).

⁷⁷ Uő.: *The Fascist Offensive and the Tasks of the Communist International in the Struggle of the Working Class against Fascism. Main Report delivered at the Seventh World Congress of the Communist International.* Marxists Internet Archive, 1935, <http://www.marxists.org/reference/archive/dimitrov/works/1935/08_02.htm> (letöltve 2008. február 20-án).

s a „nemzeti irányvonal” nem kevésbé új eleme inkább csak periférikus látóterükben tűnik fel olykor.⁷⁸

A Komintern „nemzeti irányvonala”

A kommunista mozgalom a VII. kongresszus irányvonalát a Molotov-Ribbentrop paktum aláírása után, a második világháború kitörésekor elejtette, s az újra előtérbe csak 1941 nyarán, a Szovjetunió német lerohanásával lépett. Közkeletű a nézet, hogy Sztálin a nagy honvédő háborúban az orosz nacionalizmusra is erősen hagyatkozott. Amit viszont kevésbé szokás hangoztatni, az éppen az, hogy az európai kommunista pártok a németellenes küzdelmet olyan nemzeti felszabadítási harcnak tüntetik fel, melyet az idegen elnyomóval szemben éppen a kommunisták vezetnek.⁷⁹ Egyes történészek összefüggést látnak a szovjet példa és más kommunista pártok nemzeti irányvonala között. Alan Nothnagle például azt írja, hogy az NSZE nemzeti propagandája „valójában a ’Nagy Honvédő Háború’ orosz mítoszán alapult”.⁸⁰ Ám a német kommunisták a szovjet nemzeti propagandát korántsem spontán készletéből vették át. Akár a „Schlageter-kampány”, a „nemzeti és társadalmi felszabadítás programja” vagy a népfront-politika, ez is a Komintern hivatalos irányvonala volt, amit Sztálin instrukcióit követve Dimitrov hirdetett meg a német támadás napján. Az új kurzust alighanem a spanyol polgárháborúban a kommunisták által bevetett nemzeti propaganda tapasztalatai ösztönözték.⁸¹ Ezt azután Közép-Kelet-Európa valamennyi kommunista pártja átvette. A rádió-csatornákat nemzeti hősökről nevezték el („Kossuth Rádió, Budapest”, „Kriszto Botev Rádió, Szófia”, „Kos-

⁷⁸ Ld. több fontos szerzőnél, pl.: Braunthal, J.: *Geschichte der Internationale* 2. Berlin: Dietz, 1974.; Carr, E. H.: *Twilight of the Comintern*. New York: Pantheon, 1982., 406–407; Jackson: *Popular Front in France*, i. m. 41.; Kowalski, R.: *European Communism 1848–1991*. European History in Perspective series, edited by J. Black. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2006.; McDermott, K., and J. Agnew. *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Basingstoke: Macmillan, 1996.131.; Rees, T., and A. Thorpe, eds.: *International Communism and the Communist International 1919–43*. Manchester: Manchester University Press, 1998.

⁷⁹ Mevius: *Agents of Moscow*, i. m. 27–29.

⁸⁰ Nothnagle, A.: *Building the East German Myth: Historical Mythology and Youth Propaganda in the German Democratic Republic, 1945–1989*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1999. 177.

⁸¹ Ld. Xosé-Manoel Núñez és José M. Faraldo tanulmányai *Nationalities Papers*, Vol. 37, No. 4, July 2009.

ciuszko Rádió, Varsó”), s a pártok a német-ellenes harchoz mindenütt nemzeti hősök nevét viselő nemzeti brigádokat alakítottak, amilyen például a román Tudor Vladimirescu Brigád volt. Mindez Németországban odáig ment, hogy konzervatív német katonatisztek megalakították a „Nationalkomitee Freies Deutschland” nevű bizottságot, amely a weimari demokrácia trikolórja helyett a Vilmos-kori fekete–fehér–vörös birodalmi zászlót használta.⁸²

A Komintern megszűnése és a nemzeti legitimáció

A nemzeti politika bevezetésének fő oka az volt, hogy növelje a kommunista pártok népszerűségét, s ezzel is segítse őket németellenes harcukban. Ám a hiteles nemzeti politika útjában maradt még egy komoly akadály: a Komintern, ami Goebbels számára továbbra is elsőrendű célpontot kínált, hogy a kommunistákat, mint Moszkva bábjaikat támadja. Ilyenformán a Komintern 1943. májusi feloszlata a „nemzeti irányvonal” logikus folyománya volt.

Ezt a lépést jobbra mégis „Angliának és az Egyesült Államoknak szánt gesztusként” szokás értékelni,⁸³ mint „a szövetséges hatalmaknak tett engedményt, s egyben bizalomerősítő lépést, amelynek célja a szövetség megszilárdítása és a társult hatalmak egymás belügyeibe való be nem avatkozásának kinyilvánítása”.⁸⁴ E logika szerint a háborús szövetség bajosan fért össze azzal, hogy a Szovjetunió az Internacionálén keresztül ezen országokban is a proletárforradalmat szorgalmazta.⁸⁵ Kortárs újságírók találgatásai e lépést azzal is összefüggésbe hozták, hogy Joseph Davies, Rooseveltnél személyes megbízottja éppen ez idő tájt járt Sztálinnál Moszkvában.⁸⁶ Később ugyanezen nyomvonalon haladva

⁸² Frieser, K.-H.: *Krieg hinter Stacheldraht. Die deutschen Kriegsgefangenen in der Sowjetunion und das Nationalkomitee Freies Deutschland*. Mainz: Hase & Koehler, 1981.

⁸³ Roberts, G.: *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*. New Haven and London: Yale University Press, 2008. 32.

⁸⁴ Lovell, D. W., and K. Windle, eds.: *Our Unswerving Loyalty: A Documentary Survey of Relations between the Communist Party of Australia and Moscow, 1920–1940*. Canberra: Australian National University E-Press, 2008.

⁸⁵ A Komintern feloszlatajáról szóló irodalom áttekintését lásd McDermott, K., and J. Agnew: *The Comintern: A History of International Communism from Lenin to Stalin*. Basingstoke: Macmillan, 1996. 204–11.

⁸⁶ Item no. 417, Kew, National Archives, FO 181/978/3.

egyres szerzők arra is jutottak, hogy Davies hivatalos útja a Komintern feloszlását célozta.”⁸⁷

Valójában Davies egyetlen feladata a Sztálin-Roosevelt csúcstalálkozó előkészítése volt.⁸⁸ Maga az elnöki megbízott azonban nem sietett eloszlanni a küldetése körüli alaptalan találgatásokat, amint azt a moszkvai brit nagykövet, Sir Archibald Clarke Kerr beszámolóiból tudni lehet. Egy az amerikai nagykövet moszkvai rezidenciáján tartott fogadáson Maxim Litvinov, a korábbi szovjet külügyminiszter tréfából megjegyezte: „Mindezt egyes-egyedül Mr. Davies-nek köszönhetjük!” A jelenlévő brit követ, Clarke Kerr szarkasztikus beszámolója szerint: „Davies illő szerénységet mímelve némán elkönyvelte a bókot”. Mikor azután Litvinov hozzáfűzte, hogy a felszámolási döntés valójában évek óta napirenden volt, s ahhoz Davies-nek az égvilágon semmi köze, utóbbi „e közlést rezzentéslen arccal fogadta”.⁸⁹ Davies hazatérte után a bulvársajtó felfújta a külpolitikai indítékot, s a Komintern feloszlását úgy értékelte, mint ami „a leginkább figyelemre méltó lépés, amit a szovjet kormány valaha is tett annak érdekében, hogy maradéktalan együttműködést valósítson meg az Egyesült Nemzetekkel”.⁹⁰

Mégis: kevés bizonyíték valószínűsíti, hogy a döntő szerepet a külpolitikai megfontolás játszotta volna. Az esetben pedig, ha tényleg így volt, annak eredeti célja korántsem Rooseveltt vagy Churchill, hanem éppenséggel Hitler kiengesztelése lehetett! Egy, a Kominternbe beépült hajdani brit kém szerint Narkomindel orosz külügyminiszter a Komintern feloszlásának tervét korábban az egyetlen olyan lépésként értékelte, ami „a német-orosz kapcsolatokon még bármit javíthat.”⁹¹ Ezzel szemben Milovan Djilas szerint Sztálin már 1940 nyarán javasolta a Komintern feloszlását, és csak azért halasztotta későbbre, mert nem kívánta, hogy az a látszat keletkezzék, mintha a németeknek akart volna engedményt tenni vele.⁹²

⁸⁷ McDermott and Agnew: *Comintern*, i. m. 206.

⁸⁸ Dallin, A., and F. I. Firsov, eds.: *Dimitrov and Stalin 1934–1943: Letters from the Soviet Archives*. New Haven: Yale University Press, 2000. 253.

⁸⁹ A. Clarke Kerr, Cypher. War Cabinet Distribution. From Moscow to Foreign Office, 24/5/1943, Kew, National Archives, FO 371/37019.

⁹⁰ Informative item no. 452. American Press Survey. Summary of treatment of Comintern dissolution, Kew, National Archives, FO 181/978/3.

⁹¹ Top Secret. USSR-Political. The Comintern, Kew, National Archives, KV3/301.

⁹² Dallin and Firsov: *Dimitrov and Stalin*, i. m. 184.

Nemzeti indítékek?

A Komintern felszámolása körüli viták elsőszámú forrása, amely a döntés indítékaiba betekintést nyújthat, Dimitrov naplója. Sztálin a Komintern felosztatását nyilvánosan 1941. április 20-án vetette fel elsőként. Egy, a Moszkvai Nagy Színházban tartott előadás után pohárköszöntőt mondott Dimitrov egészségére, amelyben kifejtette: legfőbb ideje, hogy a kommunista pártok „önállóságot kapjanak” végre, és „nemzeti pártokká” alakuljanak.⁹³ A tervezett lépés egyetlen említésre méltó külpolitikai hasznanaként Dimitrov azt írta: ezzel „teljesen alapját veszíti” az Anti-Komintern Paktum. Minden további megfontolása „nemzeti” volt: a felszámolással „a burzsoázia elveszti legfőbb ütőkártyáját, hogy a kommunisták egy külhatalom ágensei, azaz árulók” volnának; s a Komintern megszűnésével minden kommunista párt „autentikus nemzeti párttá” válik, ezzel is növelvén vonzerejét.⁹⁴ A szervezet felszámolása egyben a patriotizmus szerepét is felértékelte: Dimitrov, mint írja, egyesíteni kívánta „a helyesen felfogott, egészséges nacionalizmust a proletár internacionalizmussal.”⁹⁵

A német invázió a Komintern felosztatásának tervét egy időre félretette, nehogy bárki is Hitlernek tett engedményt lásson benne, ám 1943 májusában ismét napirendre tűzték. A döntő – továbbra is nemzeti – okok két év alatt mit sem változtak. A moszkvai Politbüro május 21-ei ülésén Sztálin a Komintern felosztatását két érveléssel indokolta. Egyrészt azzal, hogy lehetetlen egyetlen központból irányítani egy nemzetközi mozgalmat, minthogy az eltérő országok más-más politikát igényelnek; másrészt, mivel „a kommunista pártokat gyakran éri az a sanda vád, hogy, úgymond, idegen hatalom ügynökei, ami veszélyezteti munkájukat a tömegek körében”, most, a Komintern felosztatásával „kiütjük ellenfeleink kezéből ezt az adu ászkát, és egyértelműen nemz.[eti] munkáspártokként fogjuk megerősíteni a kom.[munista] pártokat”.⁹⁶

Ugyanezek az érvek térnek vissza Sztálin egy hét múlva, 1943. május 28-án a Reuters brit hírügynökséghez eljuttatott levelében is: „Ez a lépés leleplezi a hitleristák ama hazugságát, mely szerint Moszkva beavatkozni kívánna más nemzetek életébe, annak érdekében, hogy bolsevizálja őket.

⁹³ Banac: *Diary of Georgi Dimitrov*, i. m. 155–156.

⁹⁴ Uo. 163.

⁹⁵ Uo.

⁹⁶ Uo. 276.

E mostani lépés éppen arra szolgál, hogy megkönnyítse a hazafiak dolgát s a haladó erőket a nemzeti felszabadítás egyetlen nagy közös táborába fogja össze”. Sztálin már-már futólag emellett azt is megemlíti, hogy a Komintern felszámolása „a Szövetségesek Egyesült Frontjának további erősödéséhez fog vezetni”.⁹⁷

Sztálin tehát távolról sem a britek vagy az amerikaiak kedvéért osztotta fel a Kominternt. Meglehető, a háttérben külpolitikai okok is szerepet játszottak: így a lépés időzítéséhez talán Davies küldetésének s a katýni tömegsírok felfedezésének is köze lehetett.⁹⁸ Ám a strukturális okok ennél jóval döntőbbek: nagyobb taktikai szabadságot hagyni a nemzeti kommunista pártoknak, és megnövelni a kommunisták hazafias vonzerejét azzal, hogy „a Moszkva ügynökei” vádat végre elhárítják a fejük fölül. Propaganda-lépés volt ez a javából, azon gyakorlati céllal, hogy a népi ellenállás szervezését mindenütt megkönnyítsék. A különös inkább az, hogy az újabban közzé tett archív forrásokból a kutatók nem feltétlen erre a következtetésre jutnak. Holott ezek az érvek már a korabeli nyilvános forrásokban is fellelhetőek. Ilyen a Komintern Végrehajtó Bizottságának 1943. május 22-i határozata avagy Sztálinnak a Reuters-nek írott egy héttel későbbi levele. Ha a történészek nagyobb figyelmet szenteltek volna a nemzeti legitimáció szerepének a kommunizmus egész történetében, könnyen lehet, úgy találták volna, hogy e nyilvános dokumentumok indoklása nem is oly sokban különbözik a valódi okoktól. Noha nyilván számos kutató reálisan ítéli meg a nemzeti okok szerepét a Komintern feloszlásában,⁹⁹ még többen lehetnek, akik továbbra is az egykori háborús sajtó találgatásainak csapásán járnak, és Davies moszkvai útjában, avagy Anglia és az USA lekenyerezésében gyanítják a fordulat kulcsát.

⁹⁷ Stalin, J. V.: *The Dissolution of the Communist International. Answer to Reuter's Correspondent, May 28, 1943.* *Marxists Internet Archive*, 1943, <<http://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1943/05/28.htm>>

⁹⁸ Roberts: *Stalin's Wars*, i. m. 172.

⁹⁹ Ld. pl.: Bayerlein, B. B. (ed): *Der Verräter, Stalin, bist Du! Vom Ende der linken Solidarität 1939–1941. Komintern und kommunistische Parteien im Zweiten Weltkrieg 1939–1941. Archive des Kommunismus-Pfades des XX Jahrhunderts.* Berlin: Aufbau, 2008. 458–60; Roberts: *Stalin's Wars*, i. m. 168–74.

Népfrontpolitika és szocialista hazafiság 1945 után

Az európai kommunista pártok a náci Németország legyőzése után is kitartottak háború alatti „nemzeti irányvonaluk” mellett. Valamiféle népfront-stratégiát követve Közép-Kelet-Európa valahány kommunista pártja a nemzeti tradíciók örökösének és a nemzeti érdekek oltalmazójának tüntette fel magát, az „igazi, sovinizmustól mentes hazafiság” képviselőjeként, baráti szövetségben a nagy Szovjetunióval. A kommunisták a nemzeti múlt hőseit is mindenütt maguknak követelték. Így Csehszlovákiában Zdeněk Nejedlý Husz Jánost a kommunisták előfutárává avatta, míg Magyarországon Révai József az elsőszámú nemzeti klasszikust, Petőfi Sándort a párt költőjeként ünnepelte. A kommunisták mindenütt a nemzeti érdekek szószólóiként léptek fel, nem ritkán szakasztott úgy, ahogy azt más esetben maguk is „sovinizmusnak” bélyegeztek volna: így a csehszlovák, lengyel és magyar kommunisták például dühödten követelték országaikból a német lakosság kitelepítését. A kommunisták efféle nemzeti önpropagandája iránt egész a közelmúltig csak csekély tudományos érdeklődés volt tapasztalható. Mint korábban a „népfront-politika” értékelésekor, a történészek ezúttal is nagyobb hangsúlyt fektettek az új stratégia „front” jellegére, mint „nemzeti” konnotációira. A Kelet-Európáról készült korszak-összefoglalók a legtöbb érdeklődést a kommunisták hatalmi stratégiája iránt mutatták, miközben nemzeti önpropagandájuknak jóval kevesebb figyelmet szenteltek.¹⁰⁰

A kommunista pártok háború utáni nemzeti politikáját tanulmányozni már csak azért is érdemes, mert ez alkalmasint egy újabb vakfoltot tárhat fel: a „hazai” kommunisták és a „moszkoviták” kevésbé tisztázott viszonyát. Az előbbieket a második világháború éveit többnyire saját hazájukban, ellenállóként bujkálva vagy börtönben töltötték. Elvtársaik viszont a moszkvai száműzetésből a Vörös Hadsereggel együtt a háború végén győztesként kerültek haza. A két csoport a legtöbb kelet-európai országban nem jött ki túl jól egymással. Így Magyarországon például a „moszkovita”

¹⁰⁰Lásd. pl.: Fejtő, F.: *Histoire des démocraties populaires. 1. L'Ère de Staline*. Paris: Seuil, 1992.; Naimark, N., and L. Gibianski, eds.: *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe*. Boulder: Westview Press, 1997.; Pittaway, M.: *Eastern Europe 1939–2000*. Edited by J. Black. London: Arnold, 2004. “Polish Communist History and Factional Struggle.” *Radio Free Europe Research East Europe*, 2 July 1968.

Rákosi üldözte a „hazai” kommunista Rajkot,¹⁰¹ míg Romániában a „hazai kommunista” Gheorghe Gheorghiu-Dej börtönbe záratta a „moszkovita” Ana Paukert. E személyes harcoknak sokan hajlamosak elvi jelentőséget tulajdonítani, mondván, hogy azok egyúttal a „nemzeti” szemléletű „hazai” kommunisták szembenállását jelzik a „szovjetizált” gondolkozású, volt moszkvai emigránsokkal. A valóságban azonban e két csoport között nem volt ilyen programértékű nézetkülönbség.

A félreértés a szovjet-jugoszláv szakításra vezethető vissza, amikor is Kelet-Európa sztálinista rezsimjei lármás propaganda-kampányba kezdtek a „burzsoá nacionalizmust” és a „nemzeti elhajlást” kárhóztatva. E vádak a kortársak egykor szó szerint vették. A magyarok például komoly alapot tulajdonítottak ezen üres szólalomoknak, s ezért Rajkban utóbb az áruló „moszkovitákkal” bátran szembeszálló hazafit látták. Egy vonatra kifüggesztett transzparens például Titóval együtt éltette Rajkot: „Vessen a zsidó Rákosi és Gerő – éljen Tito, éljen Rajk!”¹⁰² Egy pesti munkás szentül hitte, hogy Rajkot a moszkoviták s a zsidók tették el láb alól: „Sajnálom Rajkot, mert mégis csak ember volt, ezek meg itt a magyart folyton csak üldözik.”¹⁰³ A nyugati sajtó szintén úgy vélte, hogy Rajknak azért kellett bűnhődnie, mert „nemzeti kommunista” volt.¹⁰⁴ A kézikönyvek a „hazai” és a „nemzeti” kommunistát azóta is szinonimaként használják,¹⁰⁵ s a térség némely szakértői váltig megkülönböztetik a „moszkovita sztálinistákat”, akik, úgymond: „az internacionalista eszmét ápolták, s érdektelenséget tanúsítottak a nemzeti irányvonal továbbvitelére iránt” a „hazai kommunistáktól”, akik ellenben „szoros kapcsolatban maradtak a magyar néppel”.¹⁰⁶

Valójában a „hazai kommunisták” és a „moszkoviták” közötti különbségtételnek semmi tartalmi alapja nincs, túl azon a szimpla tényen, hogy a háború okozta különválás két egymással vetélkedő

¹⁰¹ Szerk. megjegyzése: Rajk a spanyol polgárháború után jórészt internáló táborokban volt Franciaországban. Innen „a párt hívására” csak 1941 őszén tért haza. Belügyminiszterként és az ÁVH alapítójaként Rákosinak 1948-ig egyik legfőbb szövetségese és bizalmasa volt.

¹⁰² Magyar Országos Levéltár 276/65/61, 12–127.

¹⁰³ Uo. MOL 276/65/71, 66–69.

¹⁰⁴ *Laszlo Rajk und Komplizen vor dem Volksgericht. Mit einem Vorwort von Kurt Hager.* Dietz, Berlin 1949.

¹⁰⁵ Judt, T. *Postwar: A History of Europe since 1945.* London: Heinemann, 2005. 190.

¹⁰⁶ Miklóssy, Katalin: *War of Comrades: The Hungarian Romanian Polemics in the 1960–80s.* *Valahian Journal of Historical Studies*, no. 5–6 (2006) 83.

hatalmi hálózatot hozott létre. A zavart alighanem a jugoszláv ügy szovjet túlreagálása okozta, hiszen a „nemzeti elhajlás” bűne nem volt egyéb, mint a Moszkvától független politikai irány óhaja, amelynek Tito a maga részéről erélyesen érvényt is szerzett Jugoszláviában. Egyébként a nemzeti érzésre apellálni sohasem számított bűnnek. Ellenkezőleg, a Rajk-pert tálaló hivatalos propagandának szándékosan adtak nemzeti töltést azzal, hogy Titóval éppen a „nemzeti ügy” védelmét szegezték szembe, Rajkot pedig árulónak bélyegezték.¹⁰⁷

A moszkoviták hazafisága

Bár nyilvánvaló, hogy a két csoport között ádáz politikai vetélkedés folyt, mindennek nem volt semmiféle elvi, pláne a nacionalizmussal társítható oka. Romániában a „hazai” kommunista Lucrețiu Pătrășcanu történetesen nagyhangú szószólója volt a román nemzeti irányvonalnak. Lengyelországban a Władysław Gomułka köré tömörülő „hazai” kommunisták kezdetben pragmatikus megfontolásból a nagykoalíciót támogatták, míg a „moszkoviták” egy radikálisabb irányvonalat képviseltek.¹⁰⁸ Másutt viszont éppen a „moszkoviták” bizonyultak pragmatistább és hazafiasabb politikusoknak. A háborús éveket Moszkvában töltve, jobban érzékelték a hivatalos szovjet politikát, amely 1945-ben még jócskán magában hordozta a nemzeti propaganda és a koalíciós politika elemeit. Ilyenformán némely moszkovita, mint Zdeněk Nejedlý Csehszlovákiában, vagy Révai József Magyarországon, bátran tetszeleghetett a hazafiság lánglelkű szószólójának szerepében. Ezzel szemben Rajk nem sokat adott a hazafias külsőségekre, s miközben a Révai és emigráns társai által 1944-ben írt pártprogram patrióta szólalásokkal van tele, a Rajk által ugyanekkor Magyarországon frott tervezet már-már gyanúsán mentes bármi ilyesmitől.

Mindez alacsonyabb mozgalmi szinten még inkább nyilvánvaló volt. A visszatérő moszkoviták Magyarországon például nyílt lázadásba ütköztek, mivel az 1919-es veteránok s a Horthy-korszak illegális kommunistái nyíltan elutasították mind a polgársággal kötendő szövetséget, mind a hazafias jelszavakat. A nációk kivonulását követő hatalmi vákuumban vidéken több helyütt is mini „tanácsköztársaságokat” alapítottak.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Mevius: *Agents of Moscow*, i. m. 246.

¹⁰⁸ Polish Communist History and Factional Struggle.” *Radio Free Europe Research East Europe*, 2 July 1968.

¹⁰⁹ Mevius: *Agents of Moscow*, i. m. 69–86.

Pontosan ugyanez történt Kelet-Németországban is, ahol az „öreg” KPD-tagok képtelenek voltak az új, hazafias irányvonalat magukévá tenni. Akár csak magyar elvtársaik, a Harmadik Birodalom összeomlása után vidéken ők is több helyi proletárdiktatúrát kiáltottak ki.¹¹⁰ Bulgáriában a helyi pártaktivisták, elutasítva a népfrempolitikát, továbbra is makacsul ragaszkodtak „szektás” elveikhez s a ’30-as évek taktikájához.¹¹¹ Romániában a helyi káderek szintén elutasították az új pártvonalat. Az egyik legradikálisabb hazai kommunista, aki a megváltozott politikai helyzetet Romániában nem tudta elfogadni, Nicolae Ceaușescu volt. Pártbeli előjárói 1945-ben végül menesztették a román kommunista ifjúsági szövetség éléről, és vidéken alacsonyabb beosztásba helyezték, mivel továbbra is makacsul ragaszkodott a háború előtti konspiratív módszerekhez a nemzeti front nyíltabb taktikájával szemben.¹¹² Más román kommunisták ugyanakkor az új vonalat nacionalista megfontolásból elleneztek. A Román Kommunista Párt magyar tagjai pedig azért bírálták az RKP hazafias vonalát, mert az továbbra is egyet jelentett az Erdély fölötti kizárólagos román uralom nacionalista követelésével.¹¹³

Szocializmus és nacionalizmus elegye

A „nemzeti elhajlás” elleni szüntelen támadások s a közép-európai országok 1948 utáni rohamos sztálinizálása a kutatókat jobbra azon megállapításra vezette, hogy a kommunista uralom első évei, mint Rogers Brubaker írja: „az internacionalizmus” jegyében teltek.¹¹⁴ Ám a nemzeti legitimitás-igényről a kommunisták – az internacionalizmust és a Szovjetuniót dicsőítő ódák ellenére – valójában sehol sem mondtak le. Mint azt a ’20-as években a „korenizácija” állami kampá-

¹¹⁰ Lásd Jan Kiepe tanulmányát *Nationalities Papers*, Vol. 37, No. 4, July 2009.; Pritchard, G. *The Making of the GDR: From Antifascism to Antistalinism*. Manchester: Manchester University Press, 2004. 62.; Weitz, E. D. *Creating German Communism: From Popular Protests to the Socialist State, 1890–1990*. Princeton: Princeton University Press, 1996. 317.

¹¹¹ Dimitrov: *Stalin's Cold War*, i. m. 36.

¹¹² Cioflânca, A.: Preliminaries for the History of the Romanian Communist Youth Union. Paper presented at the 13th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities, Columbia University, New York, 10 April 2008.

¹¹³ Meuschel, S.: *Legitimation und Parteiherrschaft. Zum Paradox von Stabilität und Revolution in der DDR*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992.

¹¹⁴ Brubaker, R.: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton: Princeton University Press, 2006. 56.

nya is jól mutatta, az igazi bűnnek nem a nemzeti érzés ápolása, hanem a Moszkvával szembeni önállósodás számított. Ekként Kelet-Európa szocialista rezsimjei 1948 után megpróbálták a proletár internacionalizmust – miként Dimitrov már 1941-ben sürgette – a hazafissággal összebékíteni. A nemzeti lobogókat nem égették el sehol, inkább különféle kommunista jelképekkel „ékesítették”. A népi demokráciák a nemzeti ünnepeket sem törölték el, inkább szocialista tartalommal igyekeztek azt „megtölteni”. A saját nemzeti himnuszra továbbra is igényt tartott mindenki, bár az NDK és Románia újat szereztetett, míg Magyarország megmaradt a régi, vallásos tartalmú himnuszánál.

Az új ideológia a mozgalmi zsargonban a „szocialista hazafisság” nevet kapta. Ez egyszersmind magában foglalta a szocialista országokkal, főként a Szovjetunióval fenntartott baráti, s a Nyugattal szembeni ellenséges viszonyt. A szocialista hazafisság a hivatalos álláspont szerint éles ellentétben állt a „burzsoá nacionalizmussal” és a „Nyugat sovinizmusával”. Ez a dichotóm szemlélet jól illett Leninnek *A nagy-orosz nemzeti büszkeségről* című cikkében kifejtett nézeteihez. A szocialista hazafisság nemzet-fogalma valójában csak a munkásságra és a vele szövetséges osztályokra, a parasztságra és a haladó értelmiségre korlátozódott, ami viszont egybevágott Marxnak a szocialista nemzetfogalmat tisztázó megjegyzéseivel a *Kommunista kiáltványban*, továbbá a már idézett sztálini maximával: „formájában nemzeti, tartalmában szocialista”.

Valamennyi közép-kelet-európai ország kifejlesztette a maga sajátos szocialista hazafisságát: az NDK-ban ezt „sozialistischer patriotismus”-nak, Romániában „patriotism revoluționar socialist”-nak, Lengyelországban „patriotyzmu socjalistznego”-nak, míg Magyarországon mindközönként csak „szocialista hazafisság”-nak nevezték. Minden párt megkonstruálta a maga egyedi változatát, melybe a nemzeti tradíció – és benne: a jobboldali politikai hagyomány – elemeiből is sokat átvettek.¹¹⁵

Mindez nem állt meg Európa határainál: Kubában az iskolai történelemkönyvek „mártírokról” regélnek, kik a „Patriotismo Socialista”-ért áldozták életüket,¹¹⁶ és Mao ce-Tung is kialakította a maga sajátos kínai

¹¹⁵ Ld. pl. a lengyel kommunisták által átvett népi nacionalizmusról Jan C. Behrends tanulmányát: *Nationalities Papers*, Vol. 37, No. 4, July 2009.

¹¹⁶ Medin, T.: Ideología y conciencia social en la Revolución Cubana. *Estudios Interdisciplinarios de América Latine y el Caribe* 8, no. 1 (1997) <http://www.tau.ac.il/elial/VIII_1/medin.htm> (letöltve: 2009. június 3-án).

változatát.¹¹⁷ Bármilyen is maradt a világméretű szélsőbaloldali marxista mozgalomból, a szocialista hazafiság ma is használt fogalom, mely éppúgy felbukkan a szélsőbalos honlapokon, mint az észak-koreai hírügynökség által közzétett sajtónyilatkozatokban.¹¹⁸

Sztálin szovjet patriotizmusát a szakirodalom meglehetősen alaposan tárgyalja. Ezzel szemben a szocialista hazafiságot – ami bármely konkrét országra alkalmazhatóan voltaképp a szovjet patriotizmusnak is gyűjtőfogalma – eddig alig tanulmányozták. Ha e tárgyban 1989 utáni publikációt keresünk, a *Historical Abstracts* honlapja mindössze négy találatot ad ki, ám még ezekből is csak kettő a tényleges tanulmánycím.¹¹⁹ 1989 előttről a kereső 27 találatot ad ki, de csaknem kivétel nélkül a vasfüggönyön túl: Lengyelországban, az NDK-ban, a Szovjetunióban, Magyarországon és Bulgáriában megjelent egykori cikkek címeit.¹²⁰ Ezek az írások zömmel a szocialista hazafiság valamiféle továbbfejlesztését szorgalmazták. Ha ugyanezt a kulcsszót a *Google Scholar* kereső programjába írjuk be, 241 cikk- és könyvcím jelenik meg. Maga a fogalom azonban jobbra eltűnőben van. Behatóbban alig is vitatták, értelmezték, vagy választották kritikai elemzés tárgyául.¹²¹ A kelet-európai kommunista uralom egyik kulcsfogalmát komolyan szinte sosem tanulmányozták, ami ismét csak azt példázza, hogy a kommunisták törekvése a nemzeti legitimációra máig is „vakfolt” maradt.

¹¹⁷ Zhao, S.: *A Nation-State by Construction: Dynamics of Modern Chinese Nationalism*. Stanford: Stanford University Press, 2004.

¹¹⁸ Kang, J. W.: Historical Changes in North Korean Nationalism. *North Korean Review* (Spring 2007): 86–104.

¹¹⁹ 2008. január 10-i keresés alapján.

¹²⁰ 2008. január 10-i keresés alapján.

¹²¹ Deme, L.: Perceptions and Problems of Hungarian Nationality and National Identity in the Early 1990s. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, no. 2 (1998): 307–326.

Összegzés

Schöpflin György szerint „kommunista nem lehet nacionalista, mivel e két, a modernitás problémájára adott válasz már elvi alapvetésében is élesen ellentmond egymásnak.”¹²²

Ám ha ez igaz is volna, nem ad magyarázatot a tényleges kommunista uralomra, ami a nemzeti képzetek és jelképek, a nemzeti retorika és politika adaptációinak egész sor válfaját produkálta. Ha kommunizmus és nacionalizmus együtt tényleg oly „áldatlan frigy”,¹²³ vajon miért volt mégis oly gyakori és elterjedt e kettő társulása.

Schöpflin, persze, miként a többi szakértő, maga is rájött, hogy a valóság jóval összetettebb. Nacionalizmus és kommunizmus viszonyáról az elmúlt időkben könyvtárnyi új irodalom született, ami már csak azért is meghökkentő, mert néhány vakfolt máig megmaradt a kommunizmus nemzeti legitimációs igényének szerepét illetően. Ennek fő oka, hogy az új munkák térben és időben többnyire limitáltan vizsgálták e jelenségeket. A fragmentáltság minden tudományág átka, de kiváltképp kártékony a kommunizmus kutatásában. Hiszen az külsőségeiben és szervezetében olyan nemzetközi mozgalom volt, amely 1848-tól megszakítás nélkül létezett 1989-ig, s amelyet 1918-tól a Szovjetunió és a Komintern irányított. E tágabb történelmi közeget figyelmen kívül hagyva a kommunizmus minden kiegyezési kísérlete a nacionalizmussal merőben új és egyedi jelenségként fog hatni. Ha viszont eredményeit összegezzük, az újabb irodalom olyan historiográfiai trendet rajzol ki, amely képes megváltoztatni kommunizmus és nacionalizmus viszonyának széles körben elterjedt eddigi toposzait.

Fordította: Nóvé Béla

---

¹²²Schöpflin, G.: *Foreword to Nationalism and Communism in Eastern Europe and the Soviet Union: A Basic Contradiction?*, edited by W. Kemp. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 1999.

¹²³Parsons, N. T.: *The Joke that Dances over Catastrophe. The Hungarian Quarterly* 62, no. 162 (2001) <<http://www.hungarianquarterly.com/no162/141.shtml#h21>> (letöltve 2009. június 3-án).